

ծանունս » և այլն, Նոյն իսկ այժմու ժողովրդի բերանը՝ բնու կայսիլ՝ բնոր բռնել կը նշանակէ, բառնայ և կրել, Տրդատ չէր հասկանար անշուշտ կշիռքի պէս կախել բռնեմը Գրիգորի երկու կողմէն, եւս առանել որ խօսողն ինքն Գրիգորն է և անշուշտ ըստ մտաց անտարանին է, « կապեն բռնին ծանունս և դժուարակիրս »:

ԹԹ.

Էջ 69. տող 3. « Որոյ ո՛չ գուցեն բանը յանդիմանութեան ի բերան իւրում »: ՃՐՀ-դագոյն թուի ի բերանի իւրում ?

ԹԳ.

Էջ 87. տող 12. « Եւ ետ հրամանս բերել կոճեղս փայտից, և առնել ըստ ուրքի խոստաց ոտից նորա »: — Ուղղ. կոստաց ? « կոստ » է այն կէր հաստ ապարանջանի ձեւով երկաթը՝ զոր ձիանուռ ոտքը կը զարնեն գողերու ահի համար, « քիսա » և եւրբան կոստակներ կը կոչեն պարզապէս : Ուստի թուի որ Գրիգորի ոտաց կոճը սխմելու համար այդ կոստերի նման երկաթներ զարկած են:

ԹԳ.

Էջ 95. տող 11. « Զի եթէ վաղ եթէ անազան՝ սակայն քակտի հնացեալ մարմինն. զի եկեացէ ճարտարապետն, գտեալ զորդիս մարդկան՝ միւս անգամ նորոգեացէ »: — Ուղղ. « զոգիս մարդկան »: Դիտուի շարունակութիւնը « Նորոգէ, զարդարէ կեցուցանէ զնոյն ոգիս նովին մարմնովն »:

ԹԵ.

Էջ 116. տող 21. « Զի զանձինս իւրեանց սրբութեամբ պահեսցեն յայսմիկ հողաթաւս, աղարթաւ, մեղանչական, անօրէն զիւական խառն ի մարդկանէս »: — Ուղղ. « տղաթաթաւ . . . զիւախառն ի մարդկանէ »: Աղաթաթաւ մարմին պահի յապականութենէ, անոր համար երեխան ծնանելու պէս արեւելք աղ կը ցանեն վրան. իսկ մարմին տղմարարա՝ երբ մեղօք վա-

րի: « Դիւական խառն ի մարդկանէ » իւմաստ չունի. իսկ զիւախառն՝ նշանակում է զիւական խառնագնաց վարք ունեցող հմետ, և էջ 118. տող 3:

Հ. ԳԱՐՔԻԵԼ ՆԱԼԱԳԵՏԵԱՆ

Շարայարեղի

ԴԻՑԱՐԱՆԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մարտ. — Ջատիկ. — Աստղական Ոսկիմ Յկա. րագիրը. — Մեհնաժժերու Սերսը.

Հռոմայեցւոց հնագոյն պատերազմի աստուածը՝ Թէլե Բէլլոնէ (Bellone) դիցունին էր, բայց շուտով տեղի կու տայ Մարսի (Mars) որ պատերազմական աւելի ընդհանուր և աւելի շեշտուած նկարագիր մը կ'ունենայ: Մարսի բուն ձեւն է Մարտ որ յերեւան կու գայ սեռականին (Martis, մարտի) և անկից կազմուած բառերուն մէջ (Martialis, մարտական): Արդ, կարծեմ թէ պէտք է նոյնացնել մեր մարտ (պատերազմ) բառը և Հռոմայեցւոց պատերազմի աստուածը զոր կարծես կ'ուզէ ակնարկել նաեւ Հայկազեանը (տես մարտ բառը). և այս բանիս լեզուական ոչ մէկ օրէնք չի հակառակիր: Այս նոյնացմամբ Մարսի ստուգարանութիւնը կը պայծառանայ. այսինքն թէ ի սկզբան բառ մըն էր՝ պատերազմի գաղափարը բացատրող. և Հռոմայեցի, որոնց Պանթէոնը գաղափարներու աստուածացուցումներով խոնուած էր, ինչպէս իրենց սիրտերը, անփոյթ եղած չեն Մարսի մէջ աստուածացնելու գաղափարը պատերազմին՝ զոր ամէն բանէ աւելի կը սիրէին: Մարտ՝ կ'երեւի թէ շատ հին բառ մըն է Հռոմայեցւոց լեզուին մէջ, քանի որ միայն Մարսի անուան և անկից սերած բառերուն մէջ մնացեր է:

Մեր մէջ ալ մարտը բարձրացնէ է աստուածութեան: — Ապահովապէս ոչ՝ քանի որ հայերը երբէք պատերազմասէր ժողովուրդ մը չեն եղած:

*

Շատ հետաքրքրական է Զատիկ անու-
նը, որով մեր մէջ կոչուած է երբայական
պատեքը կամ պատքան: Ասիկայ՝ զուտ ազ-
գային, ապահովապէս դիցարանական դէմք
մը՝ կամ Հայոց հին հաւատքին ոգեւո-
րեալ տօն մըն է, ինչպէս վարդապետը:
Այնչա՞ն՝ ուշադրութեան անհերժ այս բա-
ռը հետեւեալ տեղեկութիւնները կու տայ
վրան. « Երկրորդ մեծ չաստուած կամ
դիցունհի նոցա (Վրաց) էր Զադեն, որուն
անուան կ'երդնութիւն Փառաւանայ լճին
ձկնորսքն . . . Այս անուան նման օտար
ազգաց մէջ ալ կան չաստուածք, ինչպէս
Սադի կամ Սադի Եգիպտացոց, Ամուրի
և Նիլյիթայ դուստրն՝ մեռելաց հոգոց խնա-
մակալ. — Սադի՝ Հնդկաց Բրահմայն է,
ճշմարտութեան նշանակութեամբ: Դար-
ձեալ, Սադի կոչուի իրենց Սիւայ չաս-
տուածոյ կիներ: Արդօք Բ Արտաշիսի տիկ-
նաց տիկին գեղեցիկ Ալանուհին Սաթենիկ
այլ՝ այս անուան հաղորդ չէ՞ կամ մեր
Զատիկ անունն այլ չենթադրեր համա-
նուն չաստուած մի, որ և սիրելի եղած
ըլլայ Հայոց, մինչեւ քրիստոնէութեան
ամենափառաւոր տօնն այսպէս կոչել »:

Զատիկը այս աստուածներէն ոչ մէկուն
հետ՝ ոչ մէկ կապ չունի: Երբայական,
բառը, պատքա, որուն դիմացը դրած են
զատիկը մեր լեզուին հեղինակները, կը
նշանակէ, « անցք, խնայումն, խնայման
զոհ, անցքի գառն » զոր կը մորթէին Հրեայք
ի յիշատակ Եգիպտոսէն ելլելու գիշերուան:
Արդ այն դիրքերէն, զոր ունի Զատիկ՝
յայտնի կը տեսնուի թէ զործածողները՝
զայն պատգայի դիմաց դնելով միայն գա-
ռան նշանակութիւնը ուղեք են տալ: Մատ-
թէի մեկնութեան թարգմանութեան մէջ¹,
զործ Ս. Սահակի և Եղնիկի, յետ դնելու
Աւետարանի խօսքը « Ո՛ր կամիս երթի-

ցուք պատրաստեցուք քեզ ոստիզ զգատիկն »
կ'աւելցնէ. « Եկն եհաս տօն բաղարջակե-
րացն՝ յորում պարտ էր զգատիկն գեներոյ »:
Առաջին վկայութեան մէջ՝ ոստիզ զգատիկն
կը ցուցնէ որ զատիկը կերակուր պիտի
ըլլայ, երկրորդին մէջ՝ գեներոյ զգատիկն՝ կը
ցուցնէ որ այս կերակուրը պատրաստած
էր անասունի մը միսէն: Եղնիկ², Քրիս-
տոսի օրինակը բերելով անոնց որ հակա-
ռակ էին միս ուտելուն, կը գրէ « Միթէ
և զգատիկն ասիցեն թէ ձուկն էր և ոչ
գառն »: Եղնիկ հոս գառն դրած է, վասն
զի այս դէպքին մէջ գառն էր զոհուած
կենդանին՝ եթէ ոչ զատիկ ընդհանոր Գո-
հուէրա անասուն կը նշանակէ: Լեզուական
ընութեամբ՝ զատիկը նոյն կազմութիւնը
ունի ինչ որ խորտիկ և ամիկ, Բուն ար-
մատն է գատ՝ որ Հայաստանի գաւառնե-
րուն մէջ կը գործածուի կերակուր իմա-
տով. իկ մասնիկը՝ որ անձնաւորման պէս
բան մը տուած է անոր, նշան մըն է նաեւ
այս բուն հայերէն գաղափարին հետեւեա-
նը, ժողովրդականութեանը, և հաճելիու-
թեանը: Ինչ կը նշանակէ ուրեմն զատիկը,
իր այսքան հրապուրական ձեւերովը:

Կար հին Հայոց քով օրեր՝ ուր ուրա-
խութիւն կ'ընէին, ուխտի երթալով իրենց
աստուածներու տաճարներուն, Երիզա,
Աշտիշատ կամ Բագուան, և ուրիշ ուխ-
տատեղիներ, ըստ որում տօնը Անահատայ
էր, Վահագնի կամ Վանատուն Արամազ-
դայ: Այս օրերը զատիկ էր իրենց համար-
ուրախութեան, ուխտագնացութեան և կե-
րուխումի օրեր: Բագնինբու առջեւ այս
օրերուն մէջ կը կտրուէին լուսակիզն ու
գիրուկ գառներ և ոչխարներ, և ուրիշ զոհի
կենդանիներ, որոնց կրօնական բառով Գա-
տիկ կը կոչուէին. անոնց նուիրական մի-
սէն գատեր (կերակուրներ) կը պատրաս-
տէին, որոնցմէ առատօրէն կը վայելէին

1. Հին Հասարգ Հայոց, էջ 814-5.

2. Վենետիկ, 1826 Վ. Գ. էջ 97.

3. Տգ Վենետ. էջ 280.

4. Խ. Գ. Բազեան ալ այս բառով մեկնած է զատի-
կը (տես Լճայ շարաթարթիթ 1906, Թիւ 25) որուն հա-

մամտ չերեւի խմբագրութիւնը. և սակայն միակ հա-
ւանական է: Զատ բառը կերակուր իմաստով ոչ միայն
Միջին, այլ նաեւ ուրիշ գաւառներու, և մինչեւ անգամ
ձաւայի հայերը պահած են:

աղքատներն ու անցորդները, Զատիկ՝ իր ամբողջութեան մէջ այն նշանակութիւնն ունէր՝ ինչ որ հիմայ մատաղը : Զատիկ՝ անձնատրուած էր աստուածութեան մը մէջ՝ իբր համապատասխան Բազոսի : — Հաւանական չհրեւիր : Բայց զատիկ իր հին նշանակութեամբը զեռ սովորութեանց մէջն է Ծ. դարու վերջերը : Դ. փարպեցի յետ Վահանի յաղթութիւն մը պատմելու, կը դառնայ ժողովրդեան ուրախութիւնը նկարագրելու ուր ի միջի այլոց կը գրէ նաեւ « Զատիկ ուրախութեան առնէին, նախ հոգալով զաղքատաց յազումն նկատէին, և ապա ինքեանց ուրախանային ցնծալից ուրախութեամբ » :

Վահան իր յաղթութիւնը զատիկ օրը չըբաւ, այլ անով ժողովրդեան զատիկ մը բերաւ :

*

Ալիշան Աստղկան համար կը գրէ՝ թէ « Յառաջ քան յունական խայտառակ անդրեաց բերուին՝ Աստղկան գաղափարն աւելի պարկեշտ կ'երեւի, և ըստ անուանն՝ լուսաւոր և պայծառ էակ կամ իր մի, հաւանօրէն Արուսեակն » : Վկայութիւն մը Եւագրի գրուածներու Թարգմանութենէն¹, մեծաւ մասամբ Ծ. դարու գործ, կը ցուցնէ որ՝ ոչ թէ հաւանօրէն, այլ հաստատօրէն Աստղկան նախկին գաղափարը արուսեակն է եղած : Արդ՝ Եւագրի առ Մեկինէ տիկին առաջին թուղթին մէջ Թարգմանիչը կը գրէ « Վառեաց Տէր զկանայս զի յաղթեն աքոսեկին առաջօտուն ասացելոյ » : Արուսեակ առաջօտուն անուան դիմաց յունարէն բնագիրն, որ մեզի չէ հասած, ունեցած պիտի ըլլայ անշուշտ՝ Ափրոդիտէ : Ուրեմն Աստղիկ նախնարար կը նշանակէր արուսեակը, և որովհետեւ այս աստղը իգական շնորհքներ ունի, իր գաղափարէն անցան

կանանց գաղափարին, և անոնցմէ հելլենական Փրփրածինի պաշտաման :

*

Ինչպէս կը տեսնուի՝ խարխափելով միայն է որ կրնանք քանի մը զիծեր զըտնել կամ ճշդել մեր զիցարանութեան նկարագրներէն : Շատ կէտերու վրայ և ոչ այնչափը կարելի է ձեռք բերել, օրինակի համար մեհաններուն : Ինչպէս էր իրենց ճարտարապետութիւնը, ինչ արդու զարդ կար ներսը և դուրսը, բան չենք գիտեր : Գիտենք միայն որ Յ. դարու վերջերը անոնք երեսի վրայ թողուած էին . փայտէ արձանները ճճեկեր՝ ծակծկուած . քարէ եղածները՝ սեւցած և խոնաւութենէն կանաչ կապած . անոնց վրայ եղած պատմունանը փոշիներու տակ փտած փրկած . և, անկաթութեան յետին նշան, սարդերը նոյն իսկ աստուածներուն գլխուն չորս կողմը համարձակած են երթալ իրենց ուստայնը հիւսել : Այս լքուածութեան հեգնածպիտ և կենդանի էջ մը նուիրած է Ազաթանգեղոս², որ կրնայ տարտամ ու ընդհանուր գաղափար մը արթնցնել այն տպաւորութեան՝ զոր պիտի զգար մարդ հայկական մեհանի մը մէջ մտնելով : Ահաւասիկ այս անտեսուած էջը :

« Պարտ է ձեզ . . . խլել զմեղսն զայթակղեցուցիչս . . . այսինքն կռապաշտութեանցն սովորութիւնը, որ ի նախնեացն հետէ մոլորեալ դանդաչեցին . . . որ բնաւ ոչինչ իսկ են, ոչ օգուտ և ոչ փնաս ու մեք : Ոգուտ չեն, զի անշունչք են, անիմաստք, անխաղացք, անշարժք, ոմանք կոփածոյք են և ոմանք կռածոյք, ոմանք խարտածոյք, ոմանք ձուլածոյք, եղեալ ի մտաց ճարտարաց, հաստեալք ի փնասել . ընդ վայր եւեթ աշխատեալք որք պաշ-

1. Փարպեցի, տպ. Վենետիկ, 1873, էջ 384.

2. Հին Հատար Հայոց, տպ. Վենետիկ 1895, էջ 282.

3. Եւագրի գրուածներուն Թարգմանութեանց ամբողջական հրատարակութիւնը՝ ցիւ առնէն Լոյս պիտի

տեսնէ մեր տպարանէն, ուսումնասիրութեամբ Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեանի :

4. Ազաթ. տպ. Վենետիկ, 1862, էջ 384-6 հատած ԿԱ :

Պ Ր Ո Ֆ • Ք Ա Ր Ս Տ

(Շար. տե'ս էջ 70)

ՈՒՐՈՒԱԳԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱՒԱԳԻՏՈՒ-

ԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

տենն զնոսա: Ոչ կարեն զփեսս ինչ պա-
հել ի նոցանէ, և ոչ այնչափ՝ թէ լու մի
կամ ճանն որ անօգուտ ընդ մարդկան է
բնակեալ՝ քշել հանել ի տանէ պաշտօ-
նէիցն իւրեանց: Եւ ոչ սարդըն՝ որ ելեւէջս
առնեն զնրքիմբք պատկերօք, և ձգեն զոս-
տայնս իւրեանց զգլխովք նոցա, թէ զայն
յանձանց ի բաց կարիցեն մաքրել. այլ
ընդ վայր ի ներքոյ ժանգակեր փոշոտեալ
հարեալ մաշին:

Եւ քարեղէն պատկերացն առեալ զքա-
րաքոս ժանգոյն, զազրացեալ, կանաչա-
ցեալ, ներկեալ, և անփոյթք եղեալ տգե-
ղանաւ: Իսկ զփայտեղէն պատկերսն, որ-
դանցն հարեալ, բոսորտակեր եղեալ մա-
շին: Իսկ հանդերձիկն որ զնոցօք արկեալ,
այն ցեցակեր մեցոտեալ, փխրեալ, մաշեալ,
կորուսեալ ապականին: Չի թէպէտ և ումից
վասն նոցա անմտութիւնքն զոր ստիպեն
փոյթ առնել՝ յախերկան կոտորել զանա-
սունս իւրեանց՝ ի զուճենճերոցն զազ-
րութեան պղծութեան շարաւոյն, սակայն
նոյն խանձահոտ մուրն և ծուխն այրե-
ցածոյն ելեալ մածեալ զնոցօք, իբրեւ զա-
ծուխ սեւեալ զնոսա յայլազոյն զարծու-
ցանէ. և ծախք անշահք և անօգուտք վա-
սակք՝ որ ի նոսա լինին »

Այս կտորէն կը տեսնուի թէ արձան-
ներու բազմութիւն մը կ'ար մենաներու
մէջ զանազան արուեստով շինուած. կային
ձուլուածներ, ինչպէս էին պղնձէ արձան-
ները, կային կոփուածներ, ինչպէս էին
մարմարէ անդրինները. հետաքրքրական է
փայտէ պատկերներու զոյութիւնը որոնք
կամ արձաններ էին կամ փայտի վրայ
գոյներով նկարուած պատկերներ: Չենք
կարծեր թէ արձաններու բազմութիւն մը
օտար աշխարհներէ բերուած ըլլայ. աւելի
հաւանական է ենթադրել որ Հայաստանի
մէջ ատեն մը ի ծաղկի եղած են ձուլումի,
անդրիադործութեան և փայտաքանդակի
արուեստները:

Հ. Ն. ԱՆԴՐԻԱՅԵԱՆ

Պետութեան և իրաւագիտութեան հա-
մար շատ մեծ կարեւորութիւն ունեցաւ այն՝
որ երկրին ի քրիստոնէութիւն դարձը ազ-
գային անզոր շրջանի մը մէջ կատարուե-
ցաւ: Յիշատիկ Արշակունեաց թագաւորու-
թիւնը դեռ ամբողջ դար մը տեւեց յետ
քրիստոնէութեան պաշտօնապէս մուտք
գտնելուն՝ Գր. Լուսաւորչի և Տրդատ ար-
քայի ձեռօք (իբր 300). սակայն գոյութիւնը
զրեթէ սոսկ անուանական բան մ'էր. ի-
րականութեան մէջ՝ այս շրջանին Արշա-
կունի թագաւորները նախ Հոռվմայ և ապա
միշտ աւելի Սասանեանց աւատական հպա-
տակութեան մէջ էին. աշխարհը պարզա-
պէս աւատական երկիրն էր երբեմն մէկ
երբեմն միւս դրացի մեծ պետութեանց,
մինչեւ որ 387ին ամբողջապէս երկուքին
մէջ բաժնուեցաւ. արեւելեան մեծագոյն
մասը (զրեթէ չորս հինգերորդը) ինկաւ
Պարսից՝ իսկ արեւմտեան փոքրագոյնը՝
հռովմէական գերիշխանութեան տակ:

Ստուերանման թագաւորութիւնը որուն
գոյութիւնը սկզբան թոյլ տրուած էր
428ին (կամ 429) բոլորովին վերցուե-
ցաւ Սասանեան վահրամ ԵՃ ձեռքով, որ
զԱրտաշէս՝ վերջին Արշակունի՝ զահա-
զուրկ ըրաւ: Ասոր յաջորդող պարսկական
տիրապետութեան և արաբական զբաւման
շրջանին ժամանակ, յորում երկիրը մարզ-
պան կամ ոստիկան անուանուած տե-
ղակաւներէն կառավարուեցաւ, բնիկ իշ-
խանները իրենց կալուածոց տահմանին
մէջ լիազօր տէր մնացին և իրենց մինչեւ
այն ատեն տեւող դատարարական իրա-
ւունքներու մէջ ազատ ձգուեցան: Գործնա-
կանապէս սակայն կը տեսնուի թէ այս